

Kerámia archeometriai vizsgálata

Szakmány György

Az archeometria geológiai vonatkozásai, 2007. május 7.

Bevezetés

- Keramos (görög) – agyag → agyagból készített tárgy
- Máztatlan (terrakotta) ↔ mázas
- Szemcseméret alapján
  - *finomkerámia* – max. 0,1-0,2 mm szemcsék, pórusok fazekasáru, mázas kerámia, keménycserép, kőedény
  - *durvakerámia* – szemcsék, pórusok mérete > 0,1-0,2 mm építési kerámia, tégl, kőagyag cső

Legkorábbi:
Dolní Věstonice
– 28000 év

Legkorábbi használati
edény: Jomon kultúra
12000 év

Legkorábbi Kárpát-
medencei: Körös-,
illetve Starčevo-kultúra,
8000 év

A kerámia összetevői - áttekintés

kerámia – mesterséges metamorf (metaüledékes) kőzet

Plasztikus agyag – mátrix

- részben relik, részben újonnan képződött

Nem plasztikus elegyrészek – törmelék szemcsék, soványítóanyag

- > 15µm
- relik
- ásvány-közet törmelék, homok, szerves anyag (növénymaradványok, csont stb.)

Pórus

Szegély (máz)

- égetés során kialakul („szendvics” szerkezet)
- mesterséges

Másodlagos fázisok – használat illetve betemetődés során képződnek

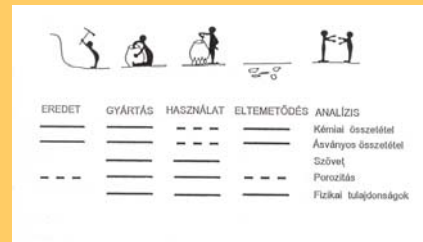

Vörs – neolitikum, Starčevo-kultúra

Kerámia készítés, használat, betemetődés

- nyersanyag bányászás
- előkészítés, iszapolás
- formázás (korong nélkül, lassú korong, gyors korong)
- szárítás
- égetés, hőtartás: oxidatív – redukzív → szín: vörös – fekete
  - máglyaégetés (kisebb T ~ 600-800 °C, kevésbé szabályozott, gyors felfűtés)
  - kemenceégetés (nagyobb T > 700-800 °C, szabályozható, lassú felfűtés)
- díszítés

- használat
- törés
- betemetődés

Egy kerámialelet története a nyersanyag bányászatától az elemzésig (Maggetti, 1982)

Agyag

Agyag tulajdonságai:

uralkodóan < 2 µm szemcse nagyság
elsősorban agyagásványokból áll – szilikátok (földpátok, földpátpótlók) és kőzetüveg lebontásával és szerkezetének átalakulásával képződik

- kaolinites – illites – montmorillonitos
- meszes ↔ nem meszes
  - mésztartalom gyakran problémás: CaO → oltott mész → térfogatnövekedés → kipattogzás
- kövér ↔ sovány
- tűzálló (hőálló) ↔ nem tűzálló (olvadáspont > illetve < 1550°C)
  - hőálló: illites és kaolinites
  - Magyarország: hőálló csak hegységi és hegységperemi területeken

Magyarország agyaglelőhelyei 1.

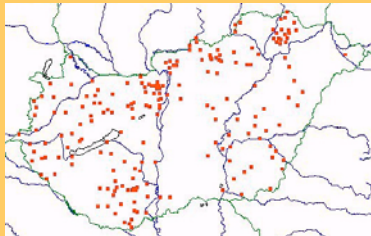
Matyasovszky-Mátyásfalvi Jakab és Petrik Lajos (1885); agyagok besorolása: 3 csoportba és 8 tűzállósági fokozatba

Kiegészítések és térkép: Kalecsinszky Sándor (1892-1905)

Magyarország agyagbányái 2.

Legújabb, archeometriai szempontú összeállítás: Babinszky Edit (nem publikált) → térkép: *Nyersanyag atlasz – nem érces őskori nyersanyagok Magyarországon és a környező területeken* (www.ace.hu/atlas)

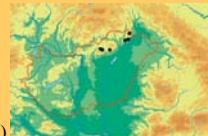
Nemesagyag

Nemesagyag (kaolinit és/vagy illit) – felső miocén S magmatitok hidrotermás lebontásával

helyben képződött (autochton)

hőálló (tűzálló)

porcelángyártás

Előfordulás:

Tokaji-hegység: Szegilong, Mád-Bomboly (kaolin)

Füzérradvány (illit)

Kelet-Mátra: Felnémet, Reesk, Mátraderecske

Tűzálló agyag 1.

Tűzálló agyag (kaolinit és/vagy illit + olvadáspont csökkentő szennyezők – pl. kvarc, földpát, gipsz, karbonát, szerves anyag stb.)

S-N magmatitok lebontásával

áthalmazott (allochton)

mészmentes vagy nagyon kevés és finomszemcsés mészsanyag

durvakerámia, kályhacsempé, samott, kerámit, főző-sütő edény

Előfordulás:

Hegységi-hegységperemi területeken → fő fazekasközpontok

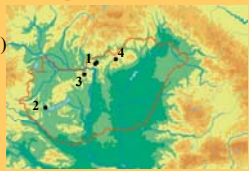
Jelenlegi/közelmúlt legfontosabbak:

Bánk-Felsőpetény-Romhány (K-Börzsöny) (1)

Cserszegtomaj (Keszthelyi-hg.) (2)

Sárisáp (3)

Nemti (saválló agyag) (4)

Tűzálló agyag 2.

Régészeti kerámiák szempontjából fontosabb lelőhelyek:

Gömör – Rimaszombat környéke

Miskolc környéke

Zemplén és Ung

Nagyvárad (Sebes-Körös)

Lippa (Maros)

Csákvár

Domokos 1988-2002

Nem tűzálló agyag

Uralkodóan montmorillonitos agyagból áll

• **tégla- és cserépagyag**

• **korsók** – mázatlan; nagyobb Fe-tartalmú, kővér agyag

• **tálatk** – mázas, XVI. szd-tól; homokos, meszes agyag is alkalmas

Előfordulás, felhasználás:

- Kárpát medence szinte egész területén
- Nagyon sokféle, uralkodóan fiatal (oligocén-holocén) agyak, agyagos üledékek

Domokos 1988-2002

Nem tűzálló agyag – korsós, tálas fazekasközpontok

Nagyszámú lelőhely és fazekasközpont - jelenlegiek az őskori és középkori központok helyén és hagyományokon alakultak ki

korsósok:

Mezőtúr

Szentes

Nádudvar

Mohács

Korond, stb.

tálasok:

Hódmezővásárhely

Mezőcsát

Tiszafüred

Nagybánya

Sárköz (Mórág)

Siklós

Tata

Libetbánya

Alsó Garam-völgy

Ny-Erdély, stb.

Domokos 1988-2002

Nem plasztikus elegyrészek - áttekintés

Szerepe: szerkezet fellazítása → egyenletes száradás és kiégetés → repedezés, törés valószínűségének csökkentése

- természetes eredetű törmelékzemcsék
- soványítóanyag – mesterségesen adagolt
  - homok (- apró kavics)
  - összetört kőzettörmelék
  - tört kerámia (grog)
  - grafit
  - szervesanyag (pl. pelyva)
  - csonttörmelék
  - kagylóhéj

Bronzkor, Biatorbágy
fotó: Kreiter Attila

Vizsgálat: Petrográfiai mikroszkóp (elektronmikroszkop, SEM)

Anyagvizsgálati módszerek 1.

Kerámia: mesterséges metamorf (metaüledékes) kőzet → vizsgálata elsősorban ásványtani, kőzettani és geokémiai módszerekkel történik

Anyagvizsgálati módszer	Vizsgálati célterület	Cél
Petrográfia	Soványító anyag Szövet (+mátrix) Másodlagos fázisok	Nyersanyag azonosítása Szarmazási hely Technológia Használati ill. betemetődési viszonyok
Rtg-pordiffrakció	Mátrix Másodlagos fázisok	Technológia (kiégetés T) Nyersanyag azonosítása Betemetődési viszonyok
Kémiai elemzések (fő- és nyomelemek) (NAA, XRF, ICP-MS, PGAA)	Teljes anyag (mátrix + soványító anyag)	Szarmazási hely Műhely azonosítása
Egyéb (Elektronmikroszkop, SEM, Mikromineralógia, Katódlumineszcencia stb.)	Vizsgálati eszköztől függ	Nyersanyaglelőhely, technológia pontosítása Utóhatások

Anyagvizsgálati módszerek 2.

Vizsgált rész	Analitikai módszerek	Cél
Soványító anyag	Petrográfia (összetétel) (Elektronmikroszkop) (Mikromineralógia)	Nyersanyagazonosítás Szarmazási hely Technológia
Mátrix	Rtg-pordiffrakció Petrográfia (szövet) (Scanning elektronmikroszkop)	Technológia (kiégetési T) Technológia (készítés körülményei) Szarmazási hely (?)
Soványító anyag + mátrix együtt	Kémiai elemzés (NAA, XRF, ICP-MS, PGAA, stb.)	Csoportosítás Szarmazási hely
Másodlagos fázisok	Petrográfia Rtg-pordiffrakció Elektron-mikroszkop, SEM	Utólagos események (pl. használat, tüzesetek) Betemetődési viszonyok

A polarizációs mikroszkópi vizsgálat

- Alapvető vizsgálati módszer: nem plasztikus elegyrészek, szövet

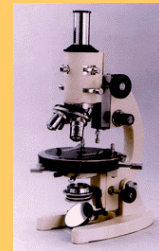
Mintaelőkészítés:

vágás – csiszolás → vékonycsiszolat

Vastagsága: 30 µm → áttetsző

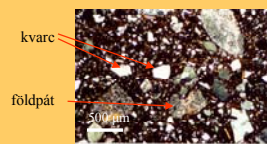
Vizsgálati eszköz:
Polarizációs mikroszkóp

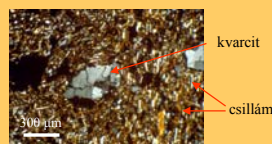
Roncsolásos vizsgálat!

Nem plasztikus elegyrészek 1. Ásványtörmelékek

Gyakori elegyrészek:

Szécsény, neolitikum - Zseliz kultúra

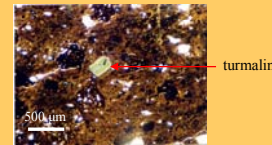

Szőny, Római kor

Ritka elegyrészek (akcesszóriák):

Szarvas, neolitikum - Körös kultúra

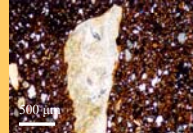

Vörö, neolitikum - Starčevo kultúra

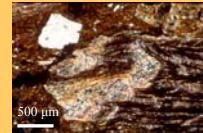
Nem plasztikus elegyrészek 2. Kőzettörmelékek

Előfordulás: elsősorban durva kerámiákban

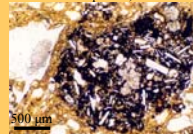
Talkpala - Vaskeresztes, vaskor

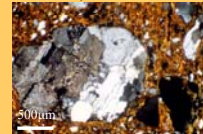
Fillit – Felsővadász, neolitikum, Bükk kultúra

Bazalt - Lovászpataka, vaskor

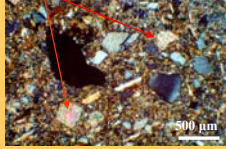

Gneisz – Sés, vaskor

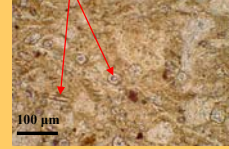
Nem plasztikus elegyrészek 3. Mészke, kalcit, ősmaradványok

Elsődleges kalcit

Endrőd, Neolitikum - Körös-kultúra

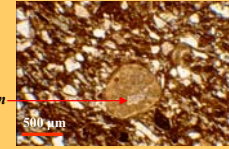
Kovaszivacstű

Bicske, neolitikum - Dunántúli Vonaldiszes Kerámia

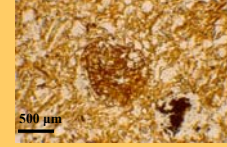
Kovaszivacstű mészkőben

Bicske, neolitikum - Dunántúli Vonaldiszes Kerámia

Nem plasztikus elegyrészek 4. Agyagkőzetek, tört kerámia

Agyagpellel

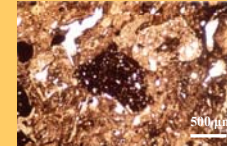
Szőny, Római-kor

Agyagos kőzettörmelék

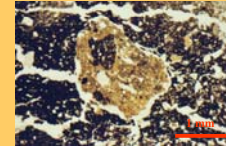

Felsővadász, bronzkor

Kerámia töredékek (grog)

Felsővadász, Neolitikum - Büki kultúra

Százalombatta, bronzkor, Nagyrév-kultúra (Kreiter A.)

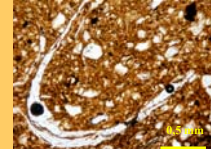
Nem plasztikus elegyrészek 5. Szerves anyag

Szerves anyag

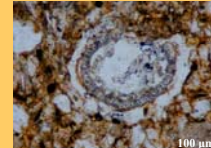
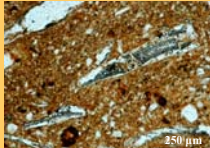
Vörs, neolitikum

Pelyva maradványa

Szarvas-23 kora neolitikum

Fitolit - opál anyagú növénymaradványok

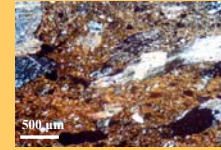
Nem plasztikus elegyrészek homogenitása

Monomikt törmelékanyag

- hegyvidéki helyi anyag

Vaskeresztes, vaskor

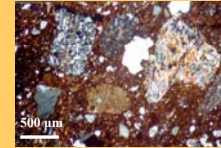
Felsővadász, Neolitikum - Büki kultúra

Polimikt törmelékanyag - nyersanyagkeveredés

- Természetes eredetű

- földtani helyzet - síksági folyóvízi anyag (nagyobb méretű szemcsék koptatottak)

- Mesterséges keverés - soványítóanyag

Soványítóanyag: helyi - nem helyi

Felsővadász, bronzkor

A soványítóanyag származásának azonosítási lehetőségei 1.

A származási hely **azonosítása eredményes**: ha van olyan ásvány vagy kőzettörmelék esetleg ősmaradvány, amelyek egy adott területre jellemzőek (ld. talkpala, bazalt, fillit, gneisz, amfibol, kovaszivacstű)

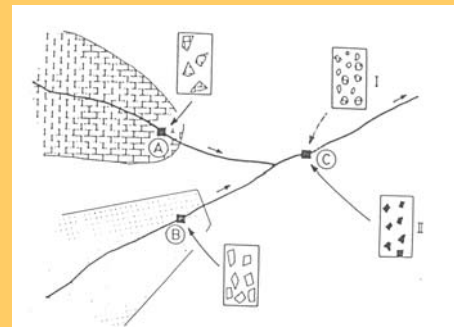
- főleg hegységi-hegységközeleli területen.
- általában **nagy mennyiségű** kerámiából

Az azonosítás sikere függ az **adott kőzet elterjedésétől**, illetve **változékonyságától**, továbbá a **terület geológiai feldolgozottságától**.

- Az azonosítást csak az adott terület földtanával - kőzettanával történt részletes egyeztetés után szabad megtenni.

Fontos eredmény lehet a nem helyben készült, „**idegen**” anyagú kerámiák kimutatása.

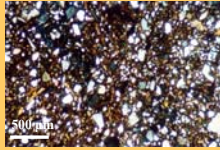
A soványítóanyag származásának azonosítási lehetőségei 2.

Maggetti (1994)

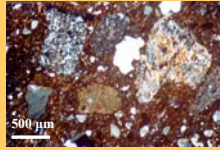
Szöveti vizsgálatok → technológia

Szeriális

Szarvas, Neolitikum – Körös kultúra

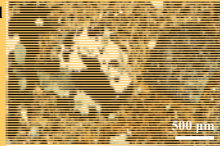
Hiátuszos

Felsővadász, bronzkor

Hiátuszos, koptatott elegyrészekkel

Hiátuszos – szándékos soványítás de: esetenként természetes üledék is lehet hiátuszos (pl. folyóvízi homok)

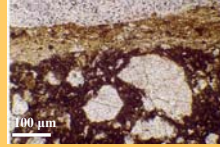
Szécsény, Neolitikum – Zseliz kultúra

Szegély

Slip – vékony agyagbevonat

Engob – színes földfesték

Formázás után, de a kiégetés előtt (iszapolt) anyagú szegély

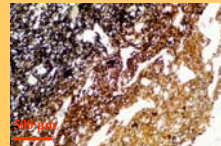
Felsővadász, Neolitikum – büki kultúra

Karbonátos, finomszemés anyagú szegély a bekarcolásokban

Felsővadász, Neolitikum – büki kultúra

Szegély kialakulása az égetés – hőtartás során, oxidatív – redukтив körülmények változásának hatására

Szarvas, Neolitikum – Körös kultúra

Máz, festés

Technológia: többszörös égetés

Ólomház – átlátszó + aláfestés

Ónmáz – átlátszatlan fedőház – majolika, fajansz (nálunk: habának XVI-XVII. század) + fedőfestés díszítés

Habán korsó

Majolika – Iparművészeti Múzeum (T. Bruder, 2005)

Szín, festék - mázzal egybeolvadó, abból kivált fém-oxidok

Fe: (*hematit, limonit*): sárga, barna, (zöld)

Mn: (*piroluzit*): sötétbarna, fekete, ibolya

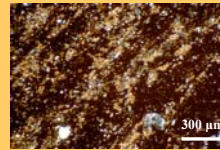
Co: kék

Cu: zöld, kék, (bíborvörös)

Cr: zöld, sárga

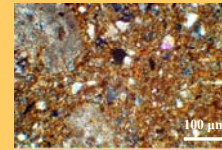
Utólagos átalakulás - használat, betemetődés

Karbonátos átitatás

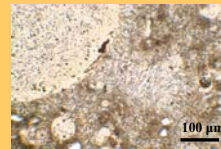
Szőny, Római-kor

Póruskitöltő karbonát + átitatódás

Endrőd, Neolitikum – Körös kultúra

Megolvadás

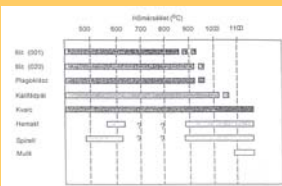
Bicske, Neolitikum, – Dunántúli Vonalászes Kerámia

Röntgen-pordiffrakciós vizsgálat (XRD) 1.

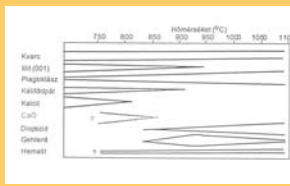
Alapvető vizsgálati módszer:

- plasztikus agyag és átalakulási termékei → **kiégetési T**
- másodlagos elegyrészek → utóhatások (használat, betemetődés)

Illites, nem meszes agyag:

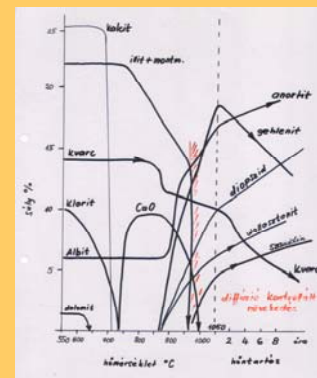

Illites, meszes agyag:

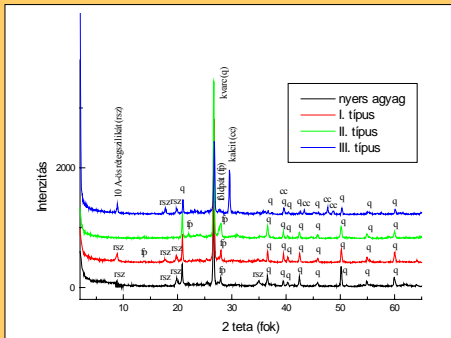

Maggetti, 1982

Röntgen-pordiffrakciós vizsgálat (XRD) 2.

Röntgen-pordiffrakciós vizsgálat – példa Borsod X. századi kerámiák (Szilágyi V. 2004.)

A közzeltani módszerrel elkülönített típusok egyértelműen azonosíthatók.

Pásztázó elektronmikroszkópia (SEM)

Petrográfiai mikroszkópnál jobb felbontás: mikroszerkezeti bélyegek vizsgálhatók
Kiegészítési – hőntartási folyamatok nyomonkövetése – anyag plasztikussá válásával kapcsolatos átrendeződés, üvegesedés → hőmérséklet becslése

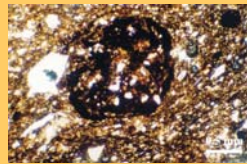
Üvegesedés kezdete:
illites-montmorillonitos agyagok kerámiái: ~ 800-850 °C
kaolinites agyagok kerámiái: ~ 1000 °C

Tite nyomán

Scanning (SEM) és elektron-mikroszkopos (EDX) vizsgálat példa: Fe-gazdag konkréciók 1.

Vizsgált minták
(Kora Neolitikum)
Szarvas - Körös kultúra
Vörs - Starčevo kultúra

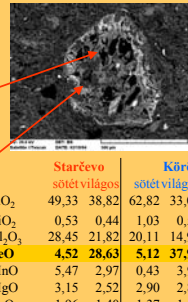
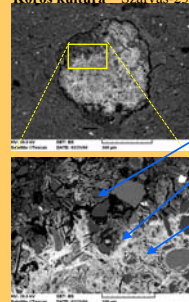
Szarvas-23 A71/a/1

Méret: 1-2 mm – 1,5 cm
Szín: fekete – sötétbarna
Alak: gömbölyded
Egyéb: benne apró – elsősorban kvarc - szemcsék

Fe-gazdag konkréciók 2.

Körös kultúra – Szarvas-23

Starčevo kultúra - Vörs

	Starčevo		Körös		
	sötétvilágos	határ	sötétvilágos	határ	határ
SiO ₂	49,33	38,82	62,82	33,03	15,74
TiO ₂	0,53	0,44	1,03	0,54	0,00
Al ₂ O ₃	28,45	21,82	20,11	14,94	8,01
FeO	4,52	28,63	5,12	37,98	66,17
MnO	5,47	2,97	0,43	3,92	2,64
MgO	3,15	2,52	2,90	2,86	1,35
CaO	1,96	1,40	1,37	1,42	1,41
Na ₂ O	1,51	0,00	0,00	0,00	0,00
K ₂ O	4,05	2,58	4,35	2,25	1,11
P ₂ O ₅	1,04	0,82	1,87	3,06	3,57
SUM	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Hasonló konkréciók: mocsaras vagy ártéri területeken, réti talajokban

A kerámiák archeometriai vizsgálatának további lehetőségei – Borsod példája Szilágyi V. 2004)

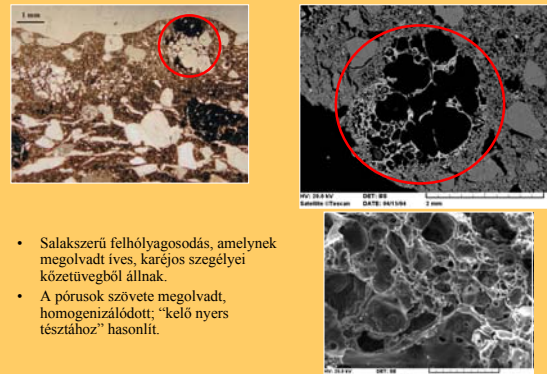
Kiegészítési hőmérséklet becslése – túlégetett kerámiák példája (SEM+EMPA)

A régészeti bizonyítékok szerint a falu leégett.
A kerámia leletanyagban deformálódott, felhólyagosodott felszínű töredékek találhatóak.

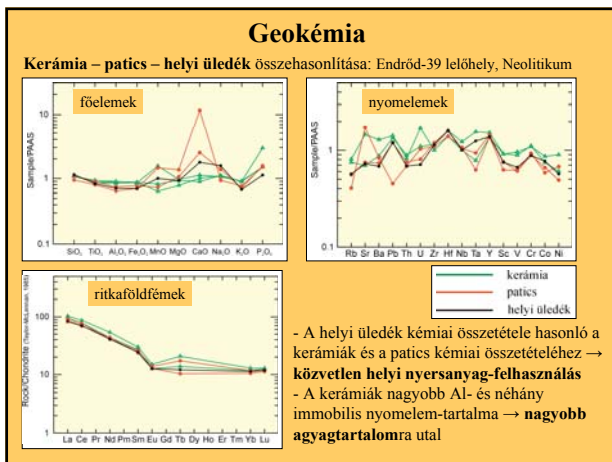
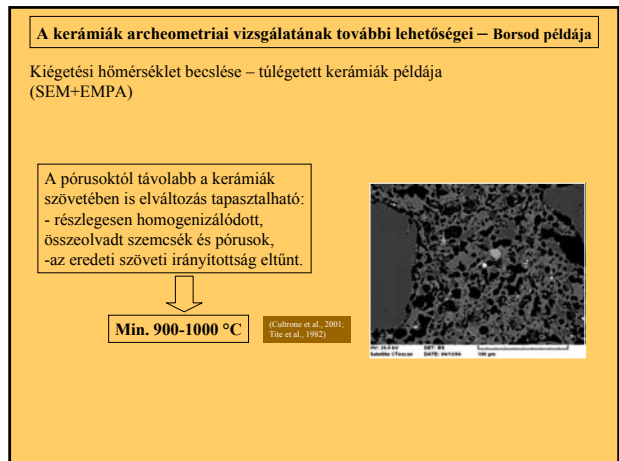
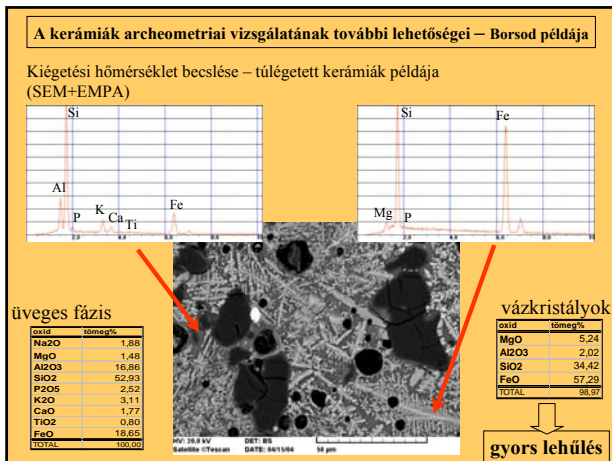

A kerámiák archeometriai vizsgálatának további lehetőségei – Borsod példája

Kiegészítési hőmérséklet becslése – túlégetett kerámiák példája (SEM+EMPA)

- Salakszerű felhólyagosodás, amelynek megolvadt ives, karejos szegélyei kőzetüvegből állnak.
- A pórusok szövete megolvadt, homogenizálódott: "kelő nyers tészta"hoz" hasonlít.

Mössbauer spektroszkópia

- vas-oxidok, vas-hidroxidok, vas-oxi-hidroxidok, vastartalmú szilikátok pontos meghatározása
- vas oxidációs állapotának meghatározása, változásának nyomonkövetése
- vasásványok szerkezete, koordinációs állapotok

→ **Kiégetési, hőtartási körülmények rekonstrukciója**

Hátrány

- magas költség
- utólagos oxidációs-redukciós folyamatok zavaró hatása

Összefoglalás, konklúzió 1.

- 1, A polarizációs mikroszkóppal történő (petrográfiai) vizsgálat és a röntgen porrdiffrakciós vizsgálat **alapvető fontosságú** a kerámiák archeometriai vizsgálat során.
- 2, A **kémiai elemzések** a fentiekén túlmenően, összehasonlító anyaggal együtt (kemence anyag, helyi agyag vagy talaj) további értékes információt szolgáltatnak.
- 3, A soványítóanyag petrográfiai vizsgálata, továbbá a kémiai elemzések eredményei alapján
  - a **nyersanyag eredetéről** kapunk felvilágosítást, esetenként a nyersanyag **származási helyét** is azonosítani lehet.
  - nagyszámú kerámia vizsgálata során a kerámialetek anyagi szempontból történő **csoportosítása** lehetséges.
  - elkülöníthetőek a **helyben készült** kerámiák és az **idegen helyről** származó nyersanyagú kerámiák.
- 4, A petrográfiai szöveti vizsgálatok és a röntgenporrdiffrakciós elemzések a kerámia-készítés **technológiájához** adnak információkat.

Összefoglalás, konklúzió 2.

- 5, A petrográfiai vizsgálatok meghatározó jelentőségűek a **további műszeres vizsgálatokhoz** az anyag kiválasztásában, illetve jó alapot nyújtanak a műszeres vizsgálatokkal kapott adatok **pontosabb értékeléséhez**.
- 6, A SEM és az **elektron-mikroszkopos** vizsgálatok a petrográfiai vizsgálatok **kiegészítésére, pontosítására**, esetenként az **utólagos hatások** nyomonkövetésére szolgálnak.
- 7, A kémiai elemzések (fő- és nyomelemek, RFF-k) és az elektronmikroszkopos elemzések a **nyersanyagok eredetéről** és a **készítési technológiáról** (pl. nyersanyagkeverés) nyújtanak információkat.
- 8, Megfelelően elvégzett nagyszámú, részletes feldolgozás esetén az adatok **matematikai statisztikai módszerekkel** is feldolgozhatóak.